

HARTMUT ROSA
LEVEN IN
TIJDEN VAN
VERSHELLING

Een pleidooi voor resonantie

Vertaling: Huub Stegeman

Bezorging: Marli Huijer

Boom

Oorspronkelijke titel: *Alienation and Acceleration*

© Suhrkamp Verlag 2013

© Nederlandse vertaling: Boom uitgevers Amsterdam, 2016

© Nawoord: Hartmut Rosa, 2016, Boom uitgevers Amsterdam, 2016

Tweede oplage, 2022

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 17a t/m 17m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 17a, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 17, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Omslagfoto: Simone Conti / 500px.com

Verzorging omslag & binnenwerk: Marry van Baar

ISBN 978 90 8953 465 1 | NUR 730

www.boomfilosofie.nl

www.boomuitgeversamsterdam.nl

INHOUD

Inleiding 7

DEEL I

Een theorie van de maatschappelijke versnelling 11

1. Wat is maatschappelijke versnelling? 13
2. De drijfveren van de maatschappelijke versnelling 31
3. Wat is maatschappelijke verlangzaming? 41
4. Waarom er versnelling is en geen verlangzaming 49
5. Versnelling en de transformatie van ons 'in-de-wereld-zijn' 53

DEEL II

Ontwerp van een kritische theorie van de maatschappelijke versnelling 61

6. Versnelling als een nieuwe vorm van totalitarisme 63
7. Drie varianten van een kritiek op de tijdsomstandigheden 67
8. De functionalistische kritiek: pathologieën van de desynchronisatie 71
9. Een normatieve kritiek: een ideologiekritische ontmaskering van de maatschappelijke normen van de vergankelijkheid 79

10. De ethische kritiek I: de gebroken belofte van de moderne tijd 85
11. De ethische kritiek II: een nieuwe definitie van vervreemding. Waarom maatschappelijke versnelling tot vervreemding leidt 93

Nawoord bij de Nederlandse uitgave

Escalatie of uitweg? Het einde van de dynamische stabilisatie en het concept van de resonantie 113

Bibliografie 145

Verantwoording 155

INLEIDING

Dit boek is een kort essay over het moderne leven. Het streeft niet naar wetenschappelijke of filosofische precisie, maar wil het ‘juiste’ soort vragen stellen: vragen die de sociale filosofie en de sociologie in staat zouden moeten stellen opnieuw aansluiting te vinden bij de maatschappelijke ervaringen van mensen in onze laatmoderne samenlevingen. Het uitgangspunt is de overtuiging dat de sociale wetenschappen vragen moeten stellen die in het leven van de mensen weerklank vinden, studenten aanspreken en empirisch onderzoek bevorderen. Daarnaast ben ik ervan overtuigd dat sociologen, filosofen en politieke theoretici vandaag de dag al te vaak verstrikt raken in debatten en onderzoeksprojecten die zelfs niet eens uit hun eigen interesses zijn ontstaan. We putten ons simpelweg uit in routineuze probleemoplossing in het kader van gevestigde paradigma’s, zoals Thomas Kuhn dat definieerde, en het resultaat is dat sociologie en sociale filosofie weinig meer te bieden hebben aan het brede maatschappelijke debat. Ik vrees daarom dat we op een bepaald moment zonder de beweringen, hypotheses en theorieën zullen komen te zitten die voor onze laatmoderne cultuur, voor studenten, kunstenaars en iedereen die in het lot en de toekomst van onze samenlevingen geïnteresseerd is, zowel een inspiratie als een uitdaging kunnen vormen.

Daarom zal ik in dit boek terugkeren naar die vraag die voor

mensen het allerbelangrijkst is: de vraag naar het goede leven – en de vraag waarom we eigenlijk geen goed leven hebben (want ik ga er in eerste instantie van uit dat ons persoonlijke en maatschappelijke leven onder de huidige omstandigheden dringend hervorming behoeft). Dit essay is tegelijk ook een poging om de traditie van de kritische theorie nieuw leven in te blazen. Laat ik zonder veel verdere omhaal de centrale these van wat volgt formuleren: als we de structuur en de kwaliteit van ons leven willen onderzoeken, moeten we ons bezighouden met de tijdstructuren daarvan. Die zijn niet alleen net zo goed als alle andere aspecten van ons leven op een belangwekkende manier vanuit een temporeel perspectief te analyseren, maar vormen bovendien de verbindingen op zowel het micro- als het macroniveau van de samenleving, aangezien onze handelingen en oriëntaties door middel van normen wat betreft tijd, deadlines en regels moeten worden gecoördineerd en compatibel moeten zijn met de ‘systemische imperatieven’ van de moderne kapitalistische samenlevingen. Daarom zou ik willen stellen dat moderne samenlevingen worden gereguleerd, gecoördineerd en beheerst door een fijnmazig en strikt tijdsregime dat echter gewoonlijk niet in ethische termen wordt gearticuleerd. Het moderne subject kan bijgevolg worden gezien als nauwelijks ingeperkt door ethische regels en sancties, en daarom als ‘vrij’, terwijl het toch in vergaande mate door onzichtbare, gedepolitiseerde, niet ter discussie gestelde, niet door een theorie gedekte en ongearticuleerde tijdsregimes wordt gereguleerd, beheerst en onderdrukt. Toch kunnen dergelijke tijdsregimes wel met behulp van één uniform begrip worden geanalyseerd: de logica van de maatschappelijke versnelling. In het eerste deel van dit boek zal ik daarom de these ontwikkelen dat de moderne tijdsstructuren op een uiterst specifieke, vooraf bepaalde manier veranderen. Ze zijn onderworpen aan de heerschappij en de logica van een proces van de versnelling dat op nauwelijks waarneembare wijze verbonden is met het begrip en het wezen van de moderne tijd. Omdat ik deze stelling elders uitgebreid heb uitgewerkt (Rosa 2005a, 2003; Rosa &

Scheuerman 2009), zal ik me hier beperken tot een korte recapitulatie van de theorie van de maatschappelijke versnelling. Mijn meer algemene doel is de rehabilitatie van een veel ouder concept van de kritische theorie dat al door Marx en de vroege Frankfurter Schule werd ontwikkeld, maar vervolgens is overgenomen door zowel Habermas als Honneth: het begrip van de vervreemding. Ik zal de these verdedigen dat maatschappelijke versnelling in haar huidige, ‘totalitaire’ vorm leidt tot belangrijke en empirisch waarneembare vormen van maatschappelijke vervreemding die kunnen worden beschouwd als de grootste hindernissen voor de verwerkelijking van een modern concept van het ‘goede leven’ in de laatmoderne samenleving. Daarom zal ik in het tweede (en belangrijkste) deel trachten een model te schetsen van een ‘kritische theorie van de maatschappelijke versnelling’ dat het begrip van de vervreemding als zijn belangrijkste gereedschap heeft, maar ook de begrippen ‘ideologie’ en ‘valse behoeftes’ opnieuw probeert te formuleren en nieuw leven probeert in te blazen.

Uiteindelijk kan ik het eerste deel van de fundamentele vraag naar het goede leven echter niet volledig negeren. Op welk (ongarticuleerd) idee van het goede leven is de kritische theorie van de maatschappelijke versnelling gebaseerd? In de laatste pagina’s van dit essay zal ik die vraag als het ware achterstevoren trachten te beantwoorden. Aangezien ik ‘vervreemding’ beschouw als de negatie van het goede leven, kunnen we het eerste deel van de vraag als volgt herformuleren: *Wat is het andere van de vervreemding?* Wat is een niet-vervreemd leven? Critici van het concept van de vervreemding wijzen er al geruime tijd terecht op dat veel vormen van vervreemding nu eenmaal onvermijdelijk zijn en zelfs een wenselijk deel uitmaken van elk mensenleven. Een theorie of een politiek die erop is gericht de vervreemding met wortel en tak uit te roeien, is daarmee zonder meer gevaarlijk en potentieel totalitair. In het tweede deel van dit boek wordt dan ook niet gestreefd naar een idee van een volkomen vervreemdingsloos leven, maar naar momenten van niet-vervreemde menselijke erva-

ring. Ik hoop dat die momenten ons een nieuwe norm verschaffen voor de beoordeling van de kwaliteit van het leven. Ook als dit te optimistisch zou blijken te zijn, mogen we toch in elk geval hopen dat we op deze manier een fundament leggen voor een kritische theorie die de tendensen en structuren kan identificeren die de mogelijkheid van dergelijke momenten ondermijnen.

Ik wil de volgende mensen bedanken voor hun onschatbare hulp bij de voltooiing van dit manuscript: Jens Beljan, Robert Dietrich, Sigrid Engelhardt, Claus Krogholm, Asger Soerensen en André Stiegler.

DEEL I

Een theorie van de maatschappelijke versnelling

HOOFDSTUK 1

Wat is maatschappelijke versnelling?

Waar draait het in de moderne tijd eigenlijk om? Mijn these is dat sociologie en sociale filosofie kunnen worden begrepen als reacties op de ervaringen van de modernisering.¹ Deze vormen van sociaal denken ontstaan in het kader van de ervaringen die individuen hebben van de dramatische veranderingen in de wereld waarin ze leven, zeker wanneer die de structuur van de samenleving en het maatschappelijk leven zelf betreffen. In de gangbare literatuur over de moderne tijd en de modernisering worden deze veranderingen meestal geïnterpreteerd en bediscussieerd als processen van *rationalisatie* (bijvoorbeeld bij Weber en Habermas), (functionele) *differentiatie* (bijvoorbeeld bij Durkheim en Luhmann), *individualisering* (bijvoorbeeld bij Georg Simmel en vandaag de dag bij Ulrich Beck) of *domesticatie* en *commodificatie* (bijvoorbeeld bij theoretici van Marx tot Adorno en Horkheimer, die hun aandacht richten op de toename van de menselijke productiviteit en de opkomst van de instrumentele rede). Dat heeft ertoe geleid dat deze begrippen stuk voor stuk het onderwerp zijn geworden van eindeloze herdefinitie in boeken en debatten.

Laten we de standaardsociologie echter een ogenblik buiten

1. Althans in de door Axel Honneth (1994) voorgestelde interpretatie. Voor een nieuwe interpretatie van de sociologische theorie als reactie op ervaringen van de modernisering, vergelijk Rosa, Strecker & Kottmann 2007.

beschouwing laten en ons richten op de talloze culturele zelfbeschouwingen van de moderne tijd. Wanneer we die wat nauwkeuriger onderzoeken, zien we dat er aan de sociale theorieën iets ontbreekt. Auteurs en denkers van Shakespeare tot Rousseau, van Marx tot Marinetti en van Charles Baudelaire tot Goethe, Proust en Thomas Mann,² wijzen vrijwel allen in dezelfde bevoordingen (altijd met verbijstering, en vaak met grote bezorgdheid) op een versnelling van het maatschappelijk leven, of meer bepaald op een versnelde transformatie van de materiële, sociale en geestelijke wereld. Dit gevoel dat de wereld om ons heen zich voortdurend versnelt, is feitelijk een constante voor de moderne mens. Zo stelt James Gleick in 1999 in zijn boek *Faster* (al in de ondertitel) de diagnose ‘the acceleration of just about everything’, terwijl Douglas Coupland in zijn alomtgeprezen boek *Generatie X* (ook al in de ondertitel) spreekt van ‘vertellingen voor een versnelde cultuur’. Peter Conrad (1999: 9) begint zijn monumentale cultuurgeschiedenis met de volgende vaststelling: ‘Modernity is about the acceleration of time’, terwijl Thomas H. Eriksen (2001: 159) het kernachtig als volgt formuleert: ‘Modernity is speed.’

Wat hebben de sociale wetenschappen hierover te zeggen? Dit gevoel dat er belangrijke veranderingen gaande zijn in de maatschappelijke tijdsstructuur is in de ‘klassieke’ sociologische theorieën wel degelijk terug te vinden, bijvoorbeeld wanneer Marx en Engels in *Het communistisch manifest* beweren dat ‘al het feodale en al het vaststaande verdampft’; wanneer Simmel de verhoging van het zenuwleven en de snelheid van de zich veranderende maatschappelijke ervaringen identificeert als centrale kenmerken van het leven in de grote stad (en daarmee in de moderne tijd); wanneer Durkheim anomie definieert als het waarschijnlijke gevolg van sociale veranderingen die zich zo snel voltrekken dat nieuwe vormen van moraal en solidariteit niet snel

2. Voor een uitvoerige bespreking en bewijsmateriaal, vergelijk Rosa 2005a: 71-88.

genoeg kunnen ontstaan; of wanneer Weber Benjamin Franklin in zoverre volgt dat hij de protestantse ethiek begrijpt als een ethiek van de rigoureuze tijdsdiscipline die de verspilling van tijd ziet als ‘de eerste en principieel ernstigste aller zonden’.³ De klassieke auteurs werden dus in elk geval deels gemotiveerd door een uitgesproken gevoeligheid voor de processen van de versnelling die ze in moderne samenlevingen opmerkten. Na hen werd de sociologie echter tamelijk atemporeel en vertrouwde ze op statische begrippen, waarbij de voormoderne en de moderne samenlevingen vaak simpelweg tegenover elkaar werden geplaatst, alsof samenlevingen op een bepaald moment, van de ene op de andere dag, plots modern worden en dat vervolgens ook onveranderd blijven.

We hebben daarom dringend behoefte aan een systematische theorie en een overtuigend begrip van wat maatschappelijke versnelling is. In wat hierna volgt, zal ik proberen deze behoefte te vervullen.

Zelfs de meest voor de hand liggende vraag waarop een dergelijke theorie antwoord zou moeten geven, blijkt al verbazingwekkend lastig. Wanneer we de sociologische literatuur over het onderwerp bekijken, kunnen we ons niet aan de indruk onttrekken dat er een volstrekte chaos heerst. Wat wordt er in moderne samenlevingen eigenlijk versneld? Er is sprake van een versnelling van het leven, de geschiedenis, de cultuur, het politieke leven, de samenleving of soms zelfs van de tijd zelf (zie bijvoorbeeld Gurvitch 1963; Schmied 1985: 86-90). Sommige waarnemers stellen zonder veel omhaal vast dat in de moderne tijd gewoon alles lijkt te worden versneld. Het ligt echter voor de hand dat tijd niet in de strikte zin van het woord kan worden versneld, en niet alle processen van het maatschappelijk leven versnellen zich. Een uur is een uur en een dag is een dag – dat staat los van of wij de indruk hebben dat ze snel zijn verlopen of juist niet. Ook zwangerschappen, verkoudheden, jaargetijden en de tijd die no-

3. Weber 2004: 183.

dig is voor een opvoeding lijken zich zeer waarschijnlijk niet te versnellen. Bovendien is het onduidelijk of we wel van één proces van maatschappelijke versnelling, in enkelvoud dus, kunnen spreken, aangezien we toch enkel een reeks mogelijk opzichzelfstaande fenomenen van de versnelling kunnen aanwijzen, bijvoorbeeld in de sport, de mode, de manier waarop videomateriaal wordt gemonteerd, het transport, en de steeds meer op de korte termijn gerichte arbeidsmarkt. Tegelijkertijd zien we bovendien enkele fenomenen van de maatschappelijke *verlangzaming* en sclerose. Een laatste conceptueel probleem van de maatschappelijke versnelling is gelegen in het categoriale verband met de samenleving zelf: kunnen we wel spreken van een versnelling van *de* samenleving zelf? Is er niet eerder sprake van een versnelling van processen binnen een (min of meer stabiele) sociale orde?

In wat volgt ontwikkel ik een analytisch kader dat ons in elk geval principieel in staat moet stellen om een theoretisch grondig en empirisch te rechtvaardigen (of in elk geval te falsifiëren) antwoord te geven op de vraag wat het voor een samenleving zou kunnen betekenen wanneer deze zich *versnelt*, en in welke opzichten westerse samenlevingen kunnen worden beschouwd als versnellingsamenlevingen.

Het ligt nogal voor de hand dat er niet één universeel model denkbaar is voor de versnelling van *alles*. Integendeel zelfs: sommige processen worden langzamer, zoals het verkeer in een verkeersopstopping, terwijl andere hardnekkig weerstand blijven bieden tegen elke poging om ze te versnellen, bijvoorbeeld het verloop van een verkoudheid. Toch zijn er ongetwijfeld veel maatschappelijke fenomenen waarop we met recht het begrip van de versnelling kunnen toepassen. Atleten lijken nog altijd sneller te kunnen rennen en zwemmen; fastfood, speeddaten, povernaps en drive-inbegravenissen laten zien hoe vastberaden we zijn om het tempo van onze dagelijkse handelingen te verhogen. Computers werken steeds sneller, transport en communicatie kosten nu nog maar een fractie van de tijd die ze honderd

jaar geleden nodig hadden, mensen lijken steeds korter te slapen (wetenschappers hebben vastgesteld dat het gemiddelde aantal uren dat er wordt geslapen sinds de negentiende eeuw is afgenomen met twee uur, en sinds de jaren zeventig met rond de dertig minuten; vergelijk Garhammer 1999: 378), en zelfs onze burens lijken steeds vaker te verhuizen.

Maar al zouden we kunnen aantonen dat deze veranderingen niet toevallig zijn maar een systematisch patroon volgen, zouden we dan in staat zijn iets aan te wijzen wat al deze onderling sterk verschillende processen gemeenschappelijk hebben, zodat we ze onder het ene begrip van de sociale versnelling kunnen scharen? Ik zou willen stellen dat het antwoord hierop in elk geval niet zonder meer ‘ja’ kan zijn. Wanneer we de aangegeven bandbreedte van de fenomenen nauwkeuriger bekijken, wordt echter duidelijk dat we die in drie zowel analytisch als ook empirisch te onderscheiden categorieën kunnen verdelen, namelijk de technische versnelling, de versnelling van de maatschappelijke verandering, en de versnelling van het levenstempo. In wat volgt zal ik om te beginnen deze drie categorieën van de versnelling presenteren. Daarna ga ik in op de samenhang tussen de verschillende sferen van de versnelling en zal ik de mechanismen en drijvende krachten onderzoeken die eraan ten grondslag liggen. In hoofdstuk 2 en 3 bespreek ik enkele problemen van een sociologische analyse van ‘versnellingsamenlevingen’ die het gevolg zijn van het feit dat we nu eenmaal rekening moeten houden met een reeks maatschappelijke fenomenen waarvan de snelheid constant blijft of zelfs terugloopt.

1. Technische versnelling

De eerste, meest voor de hand liggende en eenvoudigst te meten vorm van versnelling is de internationale toename van de snelheid van *doelgerichte* transport-, communicatie- en productieprocessen, die we kunnen definiëren als *technische versnelling*. Ook

nieuwe vormen van organisatie en beheer die erop gericht zijn om processen te versnellen, gelden in dit opzicht als vormen van technische versnelling, dat wil zeggen als een vorm van doelgerichte versnelling. En ook al is het niet altijd zonder meer mogelijk om de gemiddelde snelheid (die voor de analyse van de maatschappelijke gevolgen van de versnelling veel belangrijker is dan de topsnelheid) van dit soort processen te meten, toch valt de algemene tendens in deze bereiken nauwelijks te ontkennen. Er wordt bijvoorbeeld beweerd dat de snelheid van de communicatie met een factor 10^7 , die van het personenvervoer met een factor 10^2 , en die van de gegevensverwerking met een factor 10^6 zijn toegenomen (vergelijk Geißler 1999: 89).

Het is met name dit aspect van de versnelling dat centraal staat in Paul Virilio's 'dromologie', dat wil zeggen in zijn theoretische narratief van de historische versnelling. Dat narratief leidt van de revolutie van het transport naar de revolutie van de overdracht en uiteindelijk naar de revolutie van de 'transplantatie', die er nu dankzij de nieuwe mogelijkheden van de biotechnologie in de nabije toekomst lijkt aan te komen (Virilio 1992). De effecten van de technische versnelling op de maatschappelijke realiteit zijn ongetwijfeld enorm. Dat heeft met name het 'ruimtetijdregime' van de samenleving, dat wil zeggen de waarneming en de indeling van ruimte en tijd in het maatschappelijk leven, volkomen veranderd. De 'natuurlijke' (lees: antropologische) voorrang van de ruimte ten opzichte van de tijd in de menselijke waarneming, die in onze zintuigen en de effecten van de zwaartekracht is verankerd en ons zo in staat stelt direct onderscheid te maken tussen 'boven' en 'onder' of tussen 'voor' en 'achter', maar niet tussen 'vroeger' en 'later', lijkt te worden omgekeerd. In het tijdperk van de globalisering en het internet, dat niet aan enige plaats gebonden is, wordt tijd meer en meer begrepen als iets wat de ruimte comprimeert of zelfs vernietigt (vergelijk bijvoorbeeld Harvey 1990: 201-210). De ruimte lijkt zich dankzij de snelheid van transport en communicatie welhaast 'samen te ballen'. Zo is de ruimte, gemeten in de tijd die men nodig heeft om

bijvoorbeeld van Londen naar New York te reizen, van het pre-industriële tijdperk tot de tijd van de passagiersvliegtuigen gereduceerd tot een zestigste van de oorspronkelijke omvang: de reis duurt niet langer drie weken, maar acht uur.

Door dit proces verliest de ruimte in veel opzichten aan betekenis voor onze oriëntatie in de laatmoderne wereld. Termijnen en processen zijn niet langer gelokaliseerd. Reële locaties, zoals hotels, banken, universiteiten en industriële complexen neigen ertoe in ‘niet-locaties’ te veranderen, dat wil zeggen: plaatsen zonder geschiedenis, identiteit of verband (vergelijk Augé 1994).⁴

2. De versnelling van de maatschappelijke verandering

Steeds wanneer schrijvers, wetenschappers, journalisten en gewone mannen en vrouwen vanaf de achttiende eeuw kwamen met een observatie van de dynamisering van de westerse cultuur, samenleving of geschiedenis, ging het daarbij over het algemeen toch niet direct om de spectaculaire technische vooruitgang. Ze leken zich eerder zorgen te maken over de versnelde processen van maatschappelijke veranderingen, die sociale constellaties en structuren, maar ook de vertrouwde handelings- en oriëntatiepatronen destabiliseerden en bedreigden. Juist dit toegenomen tempo waarin de verandering van het maatschappelijke referentiekader, de praktische vormen en de substantie van praktisch relevante kennis plaatsvindt, is bepalend voor de tweede categorie van de maatschappelijke versnelling, namelijk de *versnelling van de maatschappelijke verandering*.

Terwijl de fenomenen van de eerste categorie kunnen worden beschreven als versnellingsprocessen *binnen de samenleving*, gaat het bij de fenomenen van deze tweede categorie om versnellin-

4. Harvey waarschuwt ons er vanwege een tegengestelde verruimtelijking van de tijd echter voor de ruimte al te snel af te schrijven (vergelijk Harvey 1990: 272 e.v.).

gen van die samenleving zelf. Het uitgangspunt daarbij is dat de snelheid waarmee veranderingen optreden zelf ook verandert. Mentaliteiten en waarden, maar ook modes en levensstijlen, sociale verbanden en verplichtingen, groepen, klassen en milieus, sociaal bepaald taalgebruik en praktische omgangsvormen en gewoontes veranderen ogenschijnlijk steeds sneller. Dat was voor Arjun Appadurai aanleiding om de symbolisering van de sociale wereld aan te passen: van uit stabiele maatschappelijke aggregaten bestaande bouwwerken die op de kaart kunnen worden aangewezen, in vloeiende, flikkerende beeldschermen die culturele stromingen vertegenwoordigen en zich enkel opzichzelfstaand in ‘ethno-, techno-, finance-, media- and ideoscapes’ (Appadurai 1990) uitkristalliseren.

De empirische meting van de snelheid waarmee maatschappelijke veranderingen optreden blijft echter een nog altijd op te lossen probleem, niet in de laatste plaats omdat men het er in de sociologie nauwelijks over eens lijkt te kunnen worden wat de relevante indicatoren van veranderingen zijn, en wanneer veranderingen ook een werkelijke of ‘fundamentele’ maatschappelijke verandering inhouden.⁵ Daarom zou ik willen voorstellen om voor de ontwikkeling van een systematische sociologie van de maatschappelijke versnelling het idee van een ‘krimp van het heden’ in te voeren, om zo over een maatstaf voor de empirische meting van veranderingssnelheden te kunnen beschikken. Dat idee werd ontwikkeld door de filosoof Hermann Lübbe, die stelde dat westerse samenlevingen een voortdurende *krimp van het heden* ondergaan die het gevolg is van de versnelling van het tempo van de culturele en maatschappelijke innovatie (Lübbe 2009). De maatstaf die Lübbe daarmee aanlegt is even eenvoudig als veelzeggend: wat hem betreft kan het verleden worden gedefinieerd als al datgene *wat niet meer geldt*, terwijl de toekomst datge-

5. Vergelijk Sztompka 1994; Muller & Schmid 1995; Laslett 1988. Peter Laslett onderscheidt maar liefst negentien verschillende maatschappelijke veranderingssnelheden (economische, politieke, culturele, enzovoort).